

“ПОШУКІ БУДУЧЫНІ” КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

ЛІНГВАСТЫЛІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ МАЎЛЕНЧЫХ СРОДКАЎ ВЫРАЗНАСЦІ

Пакідаючы свет, чалавек пакідае свой след. Той, хто ідзе ўслед, захапляючыся жыццём папярэдніка, спрабуючы паўтарыць нешта, створанае яго талентам, нечаму ў яго вучыцца – паслядоўнік (мы гаворым толькі пра станоўчае, толькі пра дабро, якое таксама можна навучыцца рабіць). Сеяць дабро, каб узыходзіла яно нават праз стагоддзі, – такі талент у “вялікіх”: паўтарыць створанае імі немагчыма, ды і не варта, аднак павучыцца трэба.

Псіхалагізму Кузьмы Чорнага вучацца і сучасныя аўтары, а тое, што варта пераймання, пераймаць павінна яшчэ не адно пакаленне нашчадкаў, каб выйсці з бездухоўнасці, каб не давялося чыраванец за створаную імі сучасную гісторыю.

Волаты-сейбіты сыходзяць, застаючыся... Не стала, але ёсць і будуць Рыгор Барадулін, Анатоль Кудравец, Генадзь Бураўкін. Іх біяграфіі паяднаны не толькі Беларуссю, “родным словам”, але і апошняй лічбай жалобнай даты. Гэтую ж лічбу мае ў сваёй біяграфіі Кузьма Чорны – пісьменніка не стала ў лістападзе далёкага 1944-га... Адтуль, праз гады, ідуць да нас яго радкі, напоўненыя клопатам пра чалавека, веданнем яго душы.

Кожная дарога куды-небудзь вядзе, але ты выбіраеш тую, якая не вядзе ў прорву – пісьменнік не пакідае выбару чытачу ні першага, ні трэцяга, ні іншага пакалення; на гэта ўказвае менавіта дзеяслоў, ужыты ў форме канстатацыі – *выбіраеш* (2-я асоба, адзіночны лік, цяперашні час, абвесны лад), г. зн. ужо выбраў цяпер, як і ўчора, як зробіш гэта і заўтра.

У моманты вялікіх душэўных зрухаў або напружанай змены падзей ці жыццёвых акалічнасцяў людзі і старыя робяцца як дзеці – кожны пры нейкіх абставінах можа стаць наіўным і бездапаможным, як тое малое дзіцятка, якому трэба дапамагчы; о чалавек!.. застанься чалавекам, дапамажы бліжняму як самому сабе.

Чалавек меў радасць ад усяго таго, што рабіў кожны дзень – так шмат гаворыць і наш сучаснік пра тое, што кожны момант жыцця чалавека павінен быць напоўнены шчасцем ад аднаго толькі жыцця, што чалавек ва ўсім будзённым павінен знайсці моманты хараства: ці гэта звычайна-незвычайны рамонак каля акна, ці гэта першая зіхоткая зорка на аксамітавым небасхіле, ці гэта тая справа, якая падаецца табе руцінай, пакуль ты не ўсміхнуўся і не стаў тварыць пэндзлем, рыдлёўкай ці асадкай.

Лепш грызці зямлю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала на чужым свеце – такога

патрыятызму бракуе сучасніку, магчыма, як ніколі: тут, дзе нарадзіўся, узгадаваны будзеш, узгадуеш яшчэ не адно пакаленне, таму рабі дабро тут і цяпер, каб рамонак пад акенцам цвіў і ў цябе, і ў твайго суседа, аднак жа адзін любіць родную зямлю грызці, а другі на чужой зямлі пірагі есці.

Вырві ты з чалавека сэрца і ўстаў на яго месца звярынае, дык у чалавечых грудзях і звярынае сэрца стане чалавечым – чалавек не можа азвярэць; Кузьма Чорны дае шанец кожнаму, хто заблукаў, працягвае руку дапамогі, ратуе душу верай сваёй у выратаванне душы: чалавек пры любых абставінах застаецца чалавекам, нават калі яго пазбавіць уласнага добрага сэрца.

Як свет стаіць, то яшчэ не было вядома, каб на нянавісці вырасла ішчасце, а радасць на чужой бядзе – мудрасць гэтай ісціны даказана жыццём не аднаго пакалення, бо *жыцця не ўхаваеш* (і ад Усявышняга не схаваш...) – *сам толькі на сябе ў апошнюю хвіліну наракаць меш*.

Раман “Пошукі будучыні” прысвечаны вядомым гістарычным падзеям, якія асвятляюцца праўдзіва не толькі з пункту погляду адпаведнай навукі, але і з псіхалагічнага аўтарскага бачання сітуацыі.

Мова і змест твораў Кузьмы Чорнага заўсёды арыгінальныя: “прадзіва” родных слоў ці фразеалагізмаў, з пункту погляду сучаснай мовы ўстарэлых формаў слоў, іх значэнне і гучанне, адметнасць пабудовы сінтаксічных канструкцый дзякуючы аўтарскаму майстэрству трансфармуюцца ў высокамастацкія вобразы, сярод якіх няма выпадковых – персанажаў зводзяць і разводзяць дарогі, шляхі, перакрываюць, адным словам, жыццё ці, магчыма, лёс. Лексічны ўзровень дэманструе, з аднаго боку, багацце тэматычна абумоўленай лексікі: чалавек часта застаецца сам-насам з прыродай, таму псіхалагізм пачуццяў раскрываецца часам менавіта праз узаемадзеянне настраў прыроды і чалавека, тады і словы адпаведнай семантыкі частаўжывальныя – *поле, сонца, кветка, лісток, вецер, рассвітанне, неба, месяц, зоры, лес, зямля* і іншае... А паколькі проза Кузьмы Чорнага псіхалагічная, то абстрактная лексіка, якая акрэслівае стан душы, тут таксама прадуктыўная – *ішчасце, душа, смутак, скруха, адчай, трывога, боль* і г. д. З іншага боку, менавіта на лексічным моўным узроўні праяўляецца адметнасць аказіянальнага пераносна-вобразнага ўжывання слова, якое адлюстроўвае нечаканасць асацыяцый і супастаўленняў праяваў.

Найбольш прадуктыўныя тропы, што дапамагаюць аўтару апісваць і адначасова паэтызаваць прыроду, якая выяўляе свет непאўторных пачуццяў чалавека, – гэта метафара, параўнанне, эпітэт. Прычым мала які сказ абыходзіцца толькі адным вобразным сродкам, бо дэталёвая характарыстыка заўсёды вымагае іх узаемадзеяння. Самы ўжывальны з названых тропай – **метафара**: аўтар адухаўляе прыроду, яна валодае тымі ж магчымасцямі, што і чалавек. Значыць, асноўны від аўтарскай метафары – дзеяслоўная: **Дзень ішоў к вечару. Сонца стала ніжэй і пачало біцца ў акно; На небе цяжка валакліся хмары; У чыстым полі адзінокі лісток на дарозе імкнуўся з ветрам удалячыны; Лясы паўз дарогу нерухома вяртавалі спакой восені; К вечару неба расчыцілася, і восень нарадзіла яснаму хоць перад скананнем дня; Ужо цадзіцца пачынала кастрычніцкае рассвітанне восені, пеўні галасілі, здавалася, на ўсім свеце; Ужо заход згарэў чырвоным полымем і патух, і ўжо зоры загусціліся ў небе, ужо і шырокі серп месяца ўзышоў, а ён усё баяўся ісці ў хату; Бяроза ўсё так жа кідала на вецер жоўтыя свае лісты; Жоўты лісток з бярозы заблытаўся ў траве і вісеў у ёй.**

Гармонія душы чалавека і прыроды для пісьменніка жыве менавіта ў цішыні, пісьменнік паэтызуе яе: **І такая стаяла цішыня, што здавалася восень сочыць, ці не парушае што яе спакою; Душа яго [Кастуся] ўціхамірвалася дарогай, павольнай яздой, восенню і цішынёй; Ужо вераснёвы вечар апаноўваў цішынёй свет.** Прырода ў апісаннях Кузьмы Чорнага сапраўды жывая, бо ўсё знаходзіцца ў ёй у гарманічнай зменлівасці: змяняецца надвор'е, пара года – на тыя праявы тонка рэагуе наваколле, і аўтарскі погляд адзначае ўсё гэта: **Лёгкая плынь ветру зноў заціхае, і дзень зноў зіхаціць сонцам, але ўжо застаецца пячаць летняга адвітання; Подых восені ціхай задумённасцю клаўся на поле, і ўдалечыні сіняя стужка лясоў здавалася разасланай цераз усю зямлю; Ясны сум восені, здавалася, плыве з ветрам, і ўсё вісіць, як доўгачаканая ласкавасць. Відавочна, што метафарычны малюнак удакладняецца іншымі тропамі, як правіла, эпітэтамі: **лёгкая плынь ветру, ціхая задумённасць, сіняя стужка лясоў, ясны сум восені.****

Метафара – адзін з прадуктыўных сродкаў характарыстыкі стану душы чалавека, таму прадуктыўнасцю характарызуецца від тропы, у якім ужывальнае само слова *душа* і тыя абстрактныя назоўнікі, якія выяўляюць яе настрой: **І смутак лажыўся на яго [Кастуся] душу; Мож, з гэтай часіны пачало ў гэтай хаце віць сабе гняздо шчасце; Цяжкі боль здушыў яму грудзі; Цяпер ужо час прайшоў, востры боль душы прытупіўся. Час лячыў душу; І яго радасць жыцця стапала пад ногі смутак смерці; Душа яе [дзяўчыны] заняла**

ад жаху; Скруха і смутак тупелі і ўсыхалі; Душа яго [Ракуцькі] апала; Вялікае шчасце страсянула яго [Ракуцькі] душу; Безнадзейнасць і чорны смутак душылі яго [Няваду]; Так смутак скаваў яе [Лізу] ўсю і яе вочы; Душа яго ныла і трывожылася, і, каб ён мог у гэты момант праверыць сам сябе, ён знайшоў бы ў сабе больш безнадзейнасці, чым веры, і больш боязні, чым надзеі.

Параўнанне як троп таксама ўжываецца ў праяўным радку рамана, заснавана яно не толькі на супастаўленні асаблівасцей жывой і нежывой прыроды, але і на супастаўленнях, у аснове якіх рэлігійныя паняцці. Што да структуры і граматычных характарыстык, то маўленню рамана найбольш уласціва злучнікавая разнавіднасць тропы (дамінуе злучнік *як*), прычым адносна марфалагічнага выражэння апорнага кампанента вылучаюцца наступныя разнавіднасці:

дзеяслоўныя: **Ты [Кастусь] увесь ссінеў і калоцішся, як святы на споведзі; Я прамок і дрыжу, як нячысты пад крыжам; Ты з куста травы пражывеш, як верабей, дык табе і міл той куст; Змучаны Тамаш трымаўся за бацьку і ішоў, як святы на пакуту;**

назоўнікавыя: **Звыкласць, як светлы ратунак, прыходзіла да нас; Драбнюткае лісце, як жоўты дождж, сыпанулася з дрэва; Старая хата стаяла над жыццём, як помнік над магілаю; Вочы, як промні, здаецца, яны палалі і кожную секунду пераменьвалі сваё месца на твары;**

прыметнікавыя: **Цяжкі, як станудовы камень, смутак наваліўся на яго; Яно [сонца] як біла яму ў твар, але гэта было восеньскае сонца, мяккае і лагоднае, як шчокі люблага дзіцяці; Вялікае, як навальніца, шчасце ахапіла яго; Сіняя, глухая і бязлітасная, як вечнасць, замкнулася паміж імі; Жаночае сэрца робіцца вялікае, як свет, калі яно чуе боль знявечанага дзіцяці.**

Эпітэт, як вядома, – адзін з самых лаканічных тропай, таму ён можа быць і самастойным вобразным сродкам, і кампанентам іншых, больш разгорнутых, пераносна-вобразных выразаў, напрыклад метафары, параўнання, перыфразы. Выступаючы ў якасці самастойнага тропы, эпітэт можа выражацца якасным прыметнікам з пераносным значэннем і метафарызаваным дзеепрыметнікам / дзеепрыметным зваротам: **Той дзень быў ціхі, хмуры, сухі і цёплы; Усе мы былі або малыя, або самыя злённыя падросці; Кожная нага здавалася яму [Няваду] станудовай; Ноч была глыбокая; У тую восень доўга трымалася мяккае надвор'е; Дзесьці ў глыбіні душы ажыла ў яе [Лізы] надзея, слабая і няпэўная; Разам яны як бы хацелі адгарадзіцца ад усяго свету, які для іх абаіх быў такім бязлітасным.**

Адметнасць праяўнага маўлення Кузьмы Чорнага – ампліфікацыя і канцэнтрацыя метафарычнага прыметніка / дзеепрыметніка (аказіянальнага

ці агульнамоўнага), эпітэта і прыметніка з прамым значэннем, які можа кваліфікавацца як дакладная, ці народна-паэтычная, разнавіднасць тропа. Пры ампліфікацыі той ці іншы вобраз мае некалькі характарыстык, у той час як пры канцэнтрацыі кожны ўзгаданы ў сказе прадмет мае пры сабе вобразнае / нявобразнае азначэнне. Праілюструем у адпаведнай паслядоўнасці: **Ясныя** былі дні, і **марозлівыя**, і, як заўсёды ў тую восень, **ціхія**; **Акамянелы, аслупянелы, анямелы**, ён [Густаў] стаў над ёю [жонкаю], аж пакуль думка, што яна ўжо мёртвая, не з'явілася ў яго; **Раптам** выбілася з-за тумановага засцілу сонца, **чырвоное, круглае і вялікае**, у прасвеці паміж дрэў яно стаяла, як аглядальнік зямлі (ампліфікацыя); Яна [жанчына] была не **маладая** і не **тое** каб **старая**. Рысы твару былі **строгія** і, можа, нават **халодныя**. **Позірк спакойны, мала рухавы**; ...вочы **чырвоныя і прыпухлыя**, **позірк вялы**, твар **спушчаны** ўніз да грудзей, чалавек увесь **сціснуты, скамечаны**... (канцэнтрацыя). Назіральнасць аўтара дазваляе ўбачыць некалькі адметнасцей той ці іншай з'явы або назваць асабліва важныя рысы некалькіх з'яў, якія больш дакладна характарызуюць стан душы дзейных асоб.

Што да такога тропа, як **перыфраза**, то ён менш ужывальны, аднак варта зазначыць, што ў мове аналізаванага твора ёсць тыя ключавыя словы, на якія аўтар абапіраецца пры апісанні жыццёвых і гістарычных падзей, пры характарыстыцы стану персанажаў. Адно з улюбёных слоў прэзаіка – **час**: **Вялікі доктар** усякай хворасці ў чалавечай душы – **час** – мае вечнага свайго дапаможніка – **працу**; **Вялікі доктар** – **час** – спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць, і гоіць; А тым часам вялікі ўпарадкавальнік усякіх хібаў і непарадкаў – **час** – абтрос і абладзіў усё, што было не на сваім месцы, і **шмат** што забылася, **шмат** прытупілася, а сам чалавек знайшоў сабе месца, і лягчэй яму стала.

Сінтаксічны ўзровень прозы Кузьмы Чорнага адметны выкарыстаннем разнастайных стылістычных фігур, прыёмаў; эмацыйнасць, экспрэсіўнасць аповеду / эмфатычнасць інтанацыі ствараецца наступнымі іх разнавіднасцямі:

аднародныя члены сказа: **Снег, вецер, галасны певень, пах сена** з пуні, **крык зімовай птушкі**, счарнелы ад прымаразаў **лісток** з саду на ветры, **ясны захад сонца, пах свежага хлеба** ў хаце, **вымалачаны колас**, **узняты ветрам на бязлісты куст** бэзу, **зорнасць марознай ночы, бесперапынная плынь часу** – дзень за днём, дзень за днём, – і пайшло яно, з вялікай радасцю аб тым малым, што толькі і патрэбна чалавеку; Тыя гады **прымусілі нас змалку дзён прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да гэбля і долата, да молаты і кавадла**; Здавалася, што няма на свеце ні **вайны**, ні **выгнанства**, а толькі **радасць** чалавека жыць сваёю воляй;

анафара: **Многа** лётала і сядзела ўсюды **гатовых спаткаць зіму птушак, многа** было **коле-раў і фарбаў, многа** было **прастору, і неба, і вады, і ласкавай цішыні**; **Тут** так было **густа людзей, што ляжаць не было месца. Тут** людзі толькі сядзелі. **Тут** былі толькі **здоровыя, што мелі сілу, каб заўладаць над месцам**;

паўтор: **І дыхаць яму стала цяжка. Гэта яна! Такая!** Без яго **такая** стала!; Цішыню, якая **стаяла на мястэчку, цяжка было вытрымаць** чалавеку. Але горш за цішыню **была адзінота**. **Гэта была** **магічная адзінота**, але чалавек астаўся **жывы**; А яна [Ліза] **ўсё ляжала і ляжала** бадай што ў **бяздум'і**. **Бяздум'е** было яе **ратункам** (у апошнім прыкладзе від паўтору – падхват);

інверсія: **І пайшла тая ноч, месячная, добрая, ціхая, а к раніцы зноў схмурнела неба і па-чаў падаць мокры снег; Мерзла і нікла трава**, але над вадою **яна** **стаяла зялёная і тырчэла з прыбярэжнага лёду**. З дзікіх груш на межы і **выганах ляцела ў вецер счарнелае лісце, камень пры дарозе абрасаў імхом, уночы абзываўся воўк у пушчы, на вялікую разлеглася грукацелі колы на мерзлай зямлі; Твар задумёны, маўклівы, жаваў ён павольна, як бы смакуючы**;

умоўчанне: Зноў **ясна, зноў ён араў і сеяў**. Пасля **вясны будзе лета...**; ...**божа мой**. Каб жа **льга было верыць у чалавечае сэрца і каб пранялі яго пакуты дзіцяці, яшчэ зусім недарослага дзяўчынкі...** Яна там **без ратунку і без... без... жыцця можа ўжо!**;

“назоўны ўяўленні”: **Мара, чаканне, надзея, упартасць думкі і фантазіі!** Гэтым ён **цяпер і жыў; Што гэта было за жыццё!** Выкіданне з хаты, марнаванне маладосці, смутак у сталасці, вечнае выгнанне ў жыцці на родным месцы;

антытэза: На чорта, думаю сабе, **мёртваму** боты, **калі жывы** босы ходзіць...; Удзень усё было як бы **сціснута то познім усходам сонца, то раннім лістападаўскім змярканнем**, то **нежывым бляскам халоднага сонца**; Колькі ж на свеце гэтых **зладзеяў на маю шыю! Ні ў маладосці, ні ў старасці** няма ад іх **ратунку!**; Ліза **асталася сядзець нерухома на ўвесь дзень і на ўсю ноч; І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала**, **калі штосьці ў полі зачарнелася перад імі**.

Як відаць з праведзенага лінгвастылістычнага аналізу, проза Кузьмы Чорнага на маўленчым узроўні характарызуецца разнастайнасцю вобразных сродкаў (аказіянальных тропаў і экспрэсіўных фігур). У прыватнасці, у мове рамана “Пошукі будучыні” дамінуюць тропы, якія выяўляюць адметнае аўтарскае ўспрыманне прыроды, яе непарыўную сувязь з чалавекам, і ўсё гэта адбываецца праз прызму аўтарскага псіхалагізму.

Алена БАГАМОЛАВА,
кандыдат філалагічных навук.